

УДК 35.1

A. O. КУЗНЕЦОВ, М. В. ВЛАДИМИРОВ

ДЕРЖАВНА ВЛАДА ЯК СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ФЕНОМЕН

Висвітлено питання щодо трансформації змісту понять “влада” та “державна влада”, виокремлено сутнісні ознаки державної влади, виходячи із її суспільно-політичної природи.

Transformation of the content of such concepts as “power” and “public authority” to explicate the essential features of state power in terms of its socio-political nature.

Ключові слова: влада, держава, державна влада, соціально-політичний феномен, суверенітет, легітимація, примус, авторитет, право.

Розглядаючи державну владу як суспільно-політичний феномен, варто зазначити, що саме така постановка проблемного питання покликана необхідністю з’ясування природи цього складного та багатогранного явища. Феномен (грец.) – незвичайне явище, рідкісний факт, який важко збагнути. У філософському сенсі слово “феномен” часто застосовується для позначення явищ, які досягаються на чуттєвому рівні на противагу слову “ноумен”, що означає явище, зрозуміле розумом. Також під феноменом розуміється будь-яке явище, що може бути пізнане на основі досвіду [2]. У нашому випадку під суспільно-політичним феноменом розуміється соціальний досвід (надто складний, нез’ясований факт), який є результатом становлення та розвитку суспільних інституцій. Р. Даль у своїй роботі “Концепція влади” зазначає: “теорія влади може бути представлена як нескінченний парад великих прізвищ від Платона і Аристотеля крізь Макіавеллі і Гоббса до Паретто і Вебера” [13, с. 201]. Дійсно, сьогодні існує безліч концепцій і підходів щодо розуміння змісту цього соціального явища. Такі обставини призвели до того, – стверджує Г. Реттгерс, – що якнайчастіше масмо втечу від теорії влади, адже дослідження ХХ ст. не перетинають меж, заданих Гоббсом і Вебером та втрачають власні понятійні й історико-теоретичні витоки [14, с. 19]. У результаті чого рамки між антропологічним, когнітивним та семантичним осмисленням поняття та проблеми державної влади залишаються невизначеними. Слід зауважити, що античність не мала такого інтегрального поняття, як “влада”, спорідненні явища позначались словами *auctoritas*, *protestas*, *potentia* та *imperium*. Словом *auctoritas* позначалась суспільна значущість (авторитет, сила Сенату), завдяки якої певна думка мала домінуюче значення; слова *protestas* та *imperium* мали правову природу, зазвичай такими словами позначали домінуючу роль місця (Делфі); *potential* – сила, могутність, здатність, перш за все означає принцип діяльності (у Аристотеля таким словом позначаються “начала”, вони є здатністю відносно властивості, що є початком змін) [9, с. 18–19]. На нашу думку, трансформація змісту понять “влада” та “державна влада” від античного до сучасного, перш за все, пов’язана із “одержавленням” влади та “приватизацією” суспільства, що ми спробуємо довести упродовж дослідження.

Питання, що пов'язані з природою влади та державною владою зокрема, досліджуються вже досить давно. У межах філософії досить ґрунтовно аналізуються змістовні ознаки влади та специфічні особливості її прояву (Геродот, Платон, Аристотель, Цицерон, Тома Аквінський, Окамм, Макіавеллі, Боец, Боден, Гельвецій, Дідро, Гольбах, Руссо, Гоббс, Локк, Вольтер, Кант, Гегель, Берк, Фіхте, Ніцше, Шпенглер, Сен-Симон, Оуен, Фур'є, Маркс, Дюркгейм, Вебер, Гумбольдт, Маблі, Юм, Москва, Парето, Бернхем, Кроз'є, Берклі, Бентам та ін.).

Сучасні інтерпретації класичних теорій влади, що стали методологічними витоками дослідження, містяться у працях Б. Беррі, К. Дейча, Г. Реттгерса, Т. Парсонса, Г. Саймона, Д. Істона, П. Блау, Р. Даля, Н. Лумана, К. Дойча, Х. Лассуела, Г. Арендт, Х. Вронга, Ю. Хабермаса, К.О. Аппеля, К. Байме, Е. Тоффлера та ін.

Слід також зазначити, що окрім ідеї і напрацювання, що були використані як концептуальні, взято з робіт вітчизняних і російських дослідників В. Халіпова, Г. Мусіхіна, Ю. Батуріна, Б. Бессонова, Е. Шестопала, В. Желтова, Г. Атаманчука, В. Ільїна, В. Князєва, В. Корженка, В. Соловіха, О. Крюкова та ін.

Якщо сформульована загальна проблема дослідження стосується трансформації змісту понять “влада” та “державна влада”, то, на нашу думку, невирішеною її частиною залишається теоретичне питання щодо змістовних ознак цих понять, виходячи із їхньою суспільно-політичної природи.

Метою роботи є дослідження трансформації змісту понять “влада” та “державна влада”, а також окреслення сутнісних ознак державної влади, виходячи з положень провідних теорій суспільного розвитку.

Вихідною гіпотезою дослідження є твердження про те, що легітимація влади здебільшого пов'язана із одержавленням та приватизацією суспільства. Саме появі первинних форм права та власності дали поштовх до секуляризації та раціоналізації правових понять, розвели межі між володарюванням і правом, відтак, слово “влада” із нормативного поняття стало чи то цінісно-нейтральним поясннювальним терміном, чи позначало положення речей, що без експліцитної легітимації викликало підозру у свавіллі. Характерне розповсюджені у Середньовіччі набув термін *protestas*, який мав подвійне значення: з одного боку, їм позначалась патріархальна влада – *patria protestas*, а з іншого – панівний компонент у германському патріархальному праві. *Patria potestas* – влада римського господаря (батька родини) над дітьми, онуками та правнуками. Таке поняття відрізнялось від *manus mariti* та *dominium*, якими позначалось право на володарювання речами та рабами (хоча за своїм походженням *Patria potestas* є родовим поняттям відносно *manus mariti* та *dominium*) [2]. Саме з цього розуміння слова “влада” розвинулись початкові форми володарювання землею, людьми та нерухомістю [10, с. 19].

У той час, коли теологія Реформації і схоластична філософія XVI ст. ще оперували старим уявленням про право, у політичній теорії Нового часу зароджувалась оновлена концепція правової теорії, яка була вільною від теологічних обмежень, де влада розглядалась як невід'ємна складова права. Така концепція ґрутувалась на поєднанні раціональних цілей теорії держави і права, враховувала специфічний характер суспільного розвитку, що саме і привело до формування інституту держави в її сучасному розумінні. Щільний зв'язок між суспільними інститутами і правом

призвів до появи самого слова *station* – держава. Для Макіавеллі слово “влада” ще не позначало соціального становища; головне, що відбулось тоді, – це те, що влада перестає бути лише правовим поняттям. Єдиновладдя, – на думку Макіавеллі, – “установлюється чи то знаттю, чи народом, залежно від того, кому першому надається таке право... Якщо государ прийшов до влади за допомогою народу, він повинен намагатись утримати дружбу із ним, що зовсім нескладно, бо народ вимагає лише того, щоб його не принижували... Государю належить бути в добрих відносинах із народом, інакше його буде повалено” [6, с. 134]. З політичної точки зору така редукція змісту поняття “влада” мала призвести до виникнення республіканського розуміння держави та її устрою. На жаль, це не відбувається унаслідок того, що для Макіавеллі головна формула володарювання – це необмежене прагнення людини господарювати над іншими та не впасти під владу самому. Із теоретичної точки зору відбувається значний стрибок від натуралістичного сприйняття влади до інституціонального, переведення суспільних відносин у політичну площину, де влада вже пов’язується із примусом, господарюванням і правовою аргументацією.

Надалі макіавелівська традиція знайшла своє відображення в роботах мислителів XVII ст. (Гораций, Спіноза, Мільтон, Лільберн, Гоббс, Локк, Монтеск’є, Руссо та ін.), стала своєрідною відправною точкою для розуміння природи держави і влади. Саме за цих часів філософська думка приходить до висновку, що держава – це не тільки правове утворення, а й відповідна організація влади, носії якої мають приймати рішення відносно цілей цієї держави, співвідносити такі цілі із наявними ресурсами і за певних обставин ставити їх вище формального права. Проблематика, пов’язана з причинами виникнення і розвитку держави, знаходить значне відображення та нове трактування в роботах англійського філософа Томаса Гоббса, основною з яких можна вважати “Левіафан, чи Матерія, форма і влада держави церковної і громадянської” (1651 р.). Через історичний аналіз форм державного правління він доводить, що головною метою будь-якої держави є забезпечення безпеки і цілісності її підлеглих. “Держава – є одноосібна постать, відповідальними за дії якої шляхом суспільного договору є більшість людей, із тим, щоб ця постать мала можливість використовувати силу і знаряддя всіх їх так, як вважає за потрібне задля забезпечення миру і громадської безпеки... Той, хто є носієм цієї сили, називається сувереном, і про нього кажуть, що саме він є верховною владою, а будь-який інший є його підданим... І зазвичай трапляється так, що ті, хто прибувають під владою монарха, вважають своє жалюгідне існування результатом монархії, а ті, хто перебувають під владою демократії чи іншої форми правління, приписують усі негаразди цій формі держави, між тим як влада, якщо тільки вона достатньо досконала, тобто здатна захищати своїх підлеглих, однакова в усіх її формах” [4, с. 219–220]. Для Гоббса Левіафан і є державою, такою собі синтетичною постаттю, для якої *посадові особи, представники судової та виконавчої влади є суглобами; нагороди і покарання – нервовою системою; добробут та багатство живлять його силу; solus populi (безпека народу) – його призначення; радники – пам’ять; справедливість і закони – розум та воля та ін.* Тобто відкритому Ф. Беконом взаємоз’язку між владою і наукою (potential i scientia) Гоббс надав антропологічний фундамент. Наприкінці XVII ст. такий зв’язок став необхідним лише в

інструментальному сенсі, адже наука зазвичай сприймалась як засіб для обслуговування цілей держави. При цьому самі вчені бачили у своїх дослідженнях не засоби влади, а скоріше умови для її здійснення.

Утім варто зазначити, що з розквітом філософської думки епохи просвітництва також відбувався процес скептичної оцінки взаємовідносин “влади” і “розуму”. Лейбніц стверджував, що хоча у пропорції між розумом і владою є фундамент справедливості та порядку, які виникають із всеосяжності і всеосвіченості Бога, на землі така пропорція не знаходить свого втілення. Так відбувається, – на думку Л. Фейербаха, – саме тому, що у Лейбніца всесвіт є чуттевим об’єктом і об’єктом розуму. “У чуттевому предметі людина виявляє сутність, якою вона є в дійсності, вона постає предметом чуттевого сприйняття, від того, що в ньому є абстрагованою сутністю. Перше – це існування або індивідуум, друге – сутність чи рід. Сутність людина виявляє як дещо необхідне і споконвічне, адже в тому випадку, якщо із чуттевого світу зникає той чи інший предмет, він все одно залишається в якості предмета мислення або уявлення – а існування він сприймає як дещо випадкове і перехідне” [6, с. 35–37]. Кант у своєму трактаті “До вічного світу” зазначав, що стан, коли королі філософствують, а філософи стають королями, не тільки нездійснений, але й небажаний, тому що влада не залишає місця розвитку вільного розуму. Тим самим Кант намагався не допустити ототожнення влади істини і істини влади [5, с. 356]. На відміну від Канта у центрі політичних поглядів Гегеля знаходиться розум – абсолютна ідея, що керує розумом і буттям. Видатна гегелівська формула “усе дійне розумне, так як усе розумне дійсне” виражає органічне поєднання духа і природи, розуму і буття. Ядром політичної теорії Гегеля є концепція держави, саме держава як цілісність є споконвічним носієм світового духу. Держава – це “реальність моральної ідеї”, “здійснений розум”, “реалізація свободи”. Тільки через державу людина познає справжню реальність. “Так як спорідненими категоріями поняття є категорії загальності і одиничності та їх взаємозалежність є підведенням одиничного під загальне, звідси і стали поділяти законодавчу і виконавчу владу, причому, перша існує сама по собі як вища форма, остання у свою чергу поділяється на урядову або адміністративну владу... розподіл влади розглядається як незалежність існування її гілок, але, утой же час, як і згаданий вище взаємозв’язок, або підведення влади окремих осіб під владу загальну” [3, с. 356–357]. За Гегелем, основним завданням держави є благо цілого, а не щастя окремого громадянина. Відтак, ідеальною формою державного устрою він визнає монархію, а владу більшості чи народу він спростовує: “Сьогодні про народний суверенітет зазвичай йдеться у протилежність існуючому суверенітету монарха, – у такому протиставленні уявлення про народний суверенітет належить до класу тих плутаних думок, в основі яких знаходиться пусте уявлення про народ. Народ, взятий без свого монарха і неминуче та безпосередньо пов’язаного саме із цим розчленуванням цілого, є аморфна маса, яка вже не є державою” [3, с. 320].

Політичні і соціально-економічні революції XVIII–XIX ст. відтворювали новий контекст для розуміння поняття “державна влада”. Відбувалась значна політизація суспільних відносин і відносна автономія державної влади почала здавати завойовані позиції. У теоретичному плані постає вже інше питання: чи відбувається “окупація”

держави соціальними групами і її інструменталізація суспільством? Взаємодія економічної, політичної і державної сфер призводило до трансформації змісту “влади”. Відбувається процес ідеологізації цього поняття, відображуючи боротьбу глобальних суспільно-політичних концепцій, відтворюючи безліч нових форм легітимації примусу. З цього часу поняття “влада” увійшло в усі сфери суспільного життя, їм позначались не тільки державні інституції, а й різні громадські групи, а також суспільство в цілому. Про колективний вплив мас писав Лассаль, який у 1862 р. інтерпретував сучасну боротьбу за конституцію як протистояння, або як те, що уряд нав’язує конституцію “відповідно до фактичного стану організуючої влади”, чи, якщо йому це не вдається, “неорганізована влада суспільства” бере у свої руки це завдання, яке здається надто більшим ніж “завданням організації” [13, с. 32].

Соціалістичне трактування поняття “влада” (Маркс, Енгельс, Фур’є, Оуен, Сен-Симон, Прудон, Штрінер та ін.) виникло як відповідь на занадто ліберальні принципи втручання держави у приватне життя людини. Для соціалістів у самій природі будь-якого панування закладено приниження народу. Таке приниження та безправ’я може бути подолане тільки через своєрідну колективну владу, в якій народ і держава якщо не ідентичні, то визнають таку ідентичність в якості ідеалу. При цьому проблему дуалізму народу і влади передбачалось вирішувати через конституційне обмеження державного примусу, через те що підґрунтам конституції виступала загальна воля народу як суворену. Маркс додав до соціалістичної трактовки поняття “державна влада” економічного змісту, створивши знаряддя критики панування через критику засобів такого панування. Він протиставив природній владі панування праці, яке виникає як діалектичне самозаперечення безпосередньо природного панування і відтворює капітал за рахунок праці. Підґрунтам для влади капіталу було відчуження людини від результатів її праці, саме тому капіталістичне виробництво має вибухнути зсередини, загострюючи протиріччя між суспільним характером праці і приватною формою привласнення додаткової вартості.

На тлі радикальних економічних і соціальних трансформацій виникає особливий філософський погляд на проблему “влади”, своєрідна концепція “втрати Бога”. Нігілізм у роботах Ніцше стає тріумфатором “соціального рабства”, відмовою від “влади духовної”. У своїй роботі “Воля до влади” (1901 р.) він описує її у двох формах: “владу-силу”, відтворену з духовного панування людини, яка господарює і відтворює, і як “владу-авторитет” чи “владу-слабкість”, що виникла з бундючності, страху, злоби та прагнення до приниження іншого. Таким чином, відтворювальній жазі до влади, духовному рабству відповідає певний тип влади, незведеній до простої форми соціальної ієрархії. Влада господаря, аристократа, насичена радістю і щастям, саме вона породжує цінності. Така влада є продуктом розуму, і зустрічається вона лише серед тих, хто відтворює народи, буде державу: “Держава є найхолоднішою з усіх холодних примар. Холодно бреше вона; і ця брехня сповзає з її вуст: “Я, держава, і є народ”. Брехня! Творцями були лише ті, хто створювали народи і дали їм віру у любов: саме так служили вони життю” [11, с. 320]. Чим же стає воля до влади у роботах Ніцше? Скоріше, це не акт відтворення, а акт приниження, це вже не акт винаходу нового, а акт підкорення, акт руху до

славі і багатства, усіляким почестям і силам. У цьому процесі занепаду і з'являється нова парадигма влади, вона ґрунтуються на втраті віри і надії і зводиться лише до соціального домінування над іншими.

Як можна побачити, веберівське визначення влади як “шансу здійснити власну волю у сфері соціальних відносин, незважаючи на супротив і незалежно від того, на чому ґрунтуються цей шанс” [1, с. 320] є результатом тривалого історичного і системного розвитку знання про суспільство, при цьому поняття “влада” вже оперує такими ключовими політичними термінами, як авторитет, воля, примус, панування, держава, суверенітет та ін. У своїх роботах Вебер досліджує основні підвалини влади, відтворені, на його думку, трьома типами панування (легальне, традиційне, харизматичне). Він пояснює поведінку з точки зору забезпечення впливу однієї людини на іншу. Вебер вважає, що влада не може обійтись без панування. Зокрема, якщо взяти державу як центральну форму політичної влади, то виникає запитання: як збагнути її сутність, якщо не враховувати панування людини над людиною, своєрідне легітимне рабство? “Держава, – стверджує Вебер у роботі “Політика як призначення і професія” (1914 р.), – так само як і політичні союзи, що історично передували, є пануванням людини над людиною, спираючись на легітимний примус як засіб. Таким чином, щоб існуvalа держава, люди, що знаходяться під її впливом, мають підкоритись авторитету, на який претендують ті, хто зараз володарює” [1, с. 646]. Відтак, існує три основні типи влади: *легально-раціональна*, заснована на праві; *традиційна*, в основі якої лежать традиції і звичаї; *харизматична* – ґрунтуються на особистому авторитеті, харизмі.

Поряд із веберівською інтерпретацією влади, яка не виступає всупереч, а своєрідно доповнює її, формується підхід, у межах якого влада розглядається як процес прийняття управлінського рішення. Критика концепції Лассвела і Каплана надала можливість сформувати новий погляд на державну владу і розглядати її як участь у прийнятті державного рішення, коли така участь диктується особливостями інституціональної побудови того чи іншого суспільства. Такий підхід зосереджує увагу на можливостях щодо подолання диференціації суспільства, надаючи останньому характер самовідтворювальної системи. Найбільш яскравими представниками такого підходу (хоча із деякими методологічними розбіжностями) можна вважати М. Фуко, Т. Парсонса і Н. Лумана. Останній вважав, що веберівська концепція влади є своєрідним нащадком дискурсу Нового часу, відповідно до якого певна причина породжує відповідні наслідки. У цьому сенсі влада і є тією причиною, що породжує соціальні структури, що найбільш яскраво втілено в роботах Р. Даля. На думку Лумана, “інформаційне припущення” веберівської традиції, яку він називав “класичною теорією влади”, мало “природно-правову” основу, оскільки така теорія створювалась, проходячи етапи уявлень про сутність людини з відповідними і заздалегідь визначеними потребами. Якщо влада – це механізм селекції, то що може заважити владі видати бажані людські прояви за реально і об’єктивно існуючі її потреби? Для вирішення цього методологічного питання Луман пропонує розглядати владу як комунікацію (комунікативну дію), що є здатністю до генералізації кодів спілкування і до селекції соціальних дій [7, с. 251]. Відповідно до цього, соціальна система стабілізує себе за рахунок редукції

комплексних можливостей індивіда. Відбувається генералізація поведінкових очікувань, тобто ціннісно-інструментальний код відносно до цілей соціальної координації поведінки; саме цей код Луман і вважає соціальною владою. На відміну від Лумана, Фуко намагався показати значне переплетіння структури влади і структури знань. Такий процес він досліджує на прикладі формування і розвитку гуманітарно-наукових дискурсів. Тобто для Фуко мова і була тим феноменом, який до появи будь-якого теоретичного знання формував фундамент власних відносин: “Якщо ми маємо спробу створити теорію влади, тоді необхідно буде владу завжди описувати як певну річ, що виникає у відповідному місці і у відповідний час, а з того вже робити висновки і реконструювати її генезис. Утім, якщо влада є сукупністю відкритих (у даному випадку, дійсно погано скординованих) відносин, тоді проблема полягає в тому, щоб взяти на озброєння такий аналіз, який надав би можливість досліджувати саме відносини влади” [12, с. 17].

Виходячи з того, що метою цієї публікації є дослідження етапів трансформації понять “влада” та “державна влада”, з’ясування її природи та виявлення каузальності владних відносин, нами взято до розгляду лише концептуальні ідеї для більш ґрунтовної аргументації власних висновків і узагальнень, залишаючи нерозглянутими велику кількість сучасних наукових теорій з проблем суспільного розвитку (Тоффлер, Р. Даль, Х. Арендт, Х. Вронг, К. Д. Гелбрейт, Ю. Хабермас, К. О. Аппель, Д. Істон та ін.) для більш ґрунтовного опрацювання при аналізі сучасних концепцій влади і владних відносин.

Таким чином, державна влада є багаторінним соціальним явищем, у межах якого зосереджено велику кількість суспільно-політичних смислових відбитків і навантажень. Спираючись на вихідну тезу та враховуючи логіку нашого дослідження, можна сформулювати певні висновки і зробити такі узагальнення.

Державна влада є суспільно-політичним феноменом, тобто соціальним досвідом, який є результатом становлення та розвитку суспільних відносин. Як можна прослідкувати з античних часів і до сьогодні, це явище відбиває систему культурних цінностей, є своєрідним кодом соціальної поведінки людини та суспільства. З’явившись у теологічній термінології і теорії права, це поняття відображає поступовий рух змістовних ознак від форм примітивного панування до сучасних самоорганізованих систем. За будь-яких обставин державна влада пов’язана із відповідною формулою легітимації примусу, і залежно від того, на якому ступені суспільного розвитку знаходиться людство, вона завжди спрямована на “приватизацію” такого примусу і структуризацію суспільних відносин.

Державна влада є втіленням соціального зв’язку, завдяки якому забезпечується поєднання політичних структур. Тобто це сукупність специфічних механізмів, що дозволяють суспільству реалізувати уніфікацію суспільних цілей, інтересів і потреб.

Аналіз трансформації змісту поняття “державна влада” дозволяє виділити його семантичне поле і вказати на деякі сутнісні ознаки: легітимація примусу; право панувати, володарювати, застосовувати силу і примус; політична монополія; права та повноваження державних інституцій; інтегральний вираз суспільних потреб і інтересів. Семантика цього поняття підкреслює диспозиційну

природу влади: в її основі лежить ідея потенційності, можливості; влада характеризує те, що може лише відбутись, а не відбувалось чи відбувається. Із цієї точки зору необхідно відрізняти слово *влада* від *впливу*, який має іншу семантику і етимологію.

Для аналізу державної влади як суспільно-політичного феномену доцільно застосовувати ієрархію власних відносин, запропоновану Колером, який виділяє чотири категоріальні рівні влади: *рівень загальних понять* (які характеризують специфіку взаємовпливу: примус, авторитет, легітимність та ін.); *рівень змістовних форм і видів влади* (втручання/принес); *рівень засобів і інструментів влади* (примус, маніпуляція, переконання); *рівень ресурсів влади* (сила, могутність, знання, харизма та ін.).

Перспективою подальших розробок будуть дослідження сучасних теорій походження державної влади (комунікативна, неокорпоративізму, мережевого плюралізму, рефлексивної демократії) та з'ясування інституційних особливостей реалізації державної влади в Україні.

Література:

1. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.
2. Вікіпедія : вільна енциклопедія. – Режим доступу : <http://ru.wikipedia.org/wik/%D0%A4%D0%B5%D0%BD%D0%BE%>.
3. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук : в 3 т. / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1977.
Т. 3 : Философия духа. – 457 с.
4. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс // История государства и права. – Х. : Право, 2005. – С. 215–230.
5. Кант И. Трактаты и письма / И. Кант. – М. : Наука, 1980. – 709 с.
6. Лейбниц Г. В. Новые опыты о человеческом разуме : конспект книги Фейербаха “Изложение, развитие и критика философии Лейбница” / Г. В. Лейбниц. – М. : Государственное социально-экономическое издательство, 1936. – 483 с.
7. Луман Н. Введение в системную теорию / Н. Луман. – М. : Логос. – 359 с.
8. Макиавелли Н. Государь / Н. Макиавелли // История государства и права. – Х. : Право, 2005. – С. 134–137.
9. Меланченко И. В. Афинская демократия : государственное устройство и политический режим Афин в правовых, исторических и социологических терминах / И. В. Меланченко. – М. : Крафт+, 2007. – 240 с.
10. Мисихин Г. И. Власть перед вызовом современности : сравнительный анализ российского и немецкого опыта конца XVIII – начала XX веков / Г. И. Мисихин. – СПб. : Алетея, 2004. – 288 с.
11. Ницше Ф. Воля к власти / Ф. Ницше. – М. : Наука, 2005. – 573 с.
12. Фуко М. Правительственность (идея государственного интереса и её генезис) / пер. И. Окуневой // Логос. – 2003. – № 4/5. – С. 4 – 22.
13. Dahl R. A. The Concept of Power / R. A. Dahl. – Behavioral Science, 1957. – Vol. 2. – P. 201.
14. Roettgers H. Spuren der Macht : Begriffsgeschichte und Systematik. Freiburg, 1990. – P. 18.

Надійшла до редколегії 10.08.2010 р.